

Kovács Gábor: A kálvinista Róma.

— Szociográfiai vázlat.¹ —

I.

„Voltál-e már Debrecenben, barátom?” — írja Petőfi. 1847 május 14-én Kerényi Frigyesnek — „láttad-e e pusztai várost, vagyis e városi pusztaságot? ha porba vagy sárba akarsz fuladni, csak idejőjj, itt legkönnyebben célt érhetsz, de az orro-

¹ Az adatok és megfigyelések alábbi mozaikszerű gyűjteménye, amelyet a kész és teljesen kicsiszolt munka igénye nélkül adok, főképen a szociográfiai felvételek jelentőségéről vallott meggyőződésnek köszöni létesülését. Ma is azt vallom, amit a *Huszadik Százaad*-ban évekkal ezelőtt hangoztattam (XXI. k. 1910, 109—110. old.), hogy nemcsak egyéni szempontból nem találhatunk októbb és tanulságosabb, de tudományos szempontból sem kutathatunk fel termékenyebb témát, mint valamely város vagy vidék szociográfiájának megrajzolása. Még ha csak adatgyűjtemény is az ilyen dolgozat, hasznaira válik a későbbi generációnak, amelyre az összefoglalások nagy feladata vár. De magunknak is szolgálatot tesz, mert csak az ilyen dolgozatok, feltéve, hogy jók és megbízhatók, teszik lehetővé saját népünk gazdasági és társadalmi életének megismerését.

E kis dolgozat megírásában forrásokul az alábbi munkák szolgáltak:

Szűcs István: *Szabad királyi Debrecen város történelme*. I—III. kötet. Debrecen 1871. XVI + VIII + VIII + 1104 old.

Zelizy Dániel: *Debrecen szabad királyi város egyetemes leírása*. Debrecen, 1882. 920 old. (A magyar orvosok és természetvizsgálók XXII. nagygyűlése Debrecenben tartása emlékéül Debrecen városa által kiadott s többek közreműködésével írt munka.)

Csűrös Ferenc: *A debreceni városi nyomda története. 1561—1911*. Oklevéltárral. Debrecen 1911. 504 old.

Balogh Ferenc: *A debreceni református kollégium története adattári rendszerben*. Debrecen 1904. (Tulajdonképen csak ekkor kezdte meg szerző munkája kiadását, s az halála után, 1915-ben fejeződött be.) 782 old.

Koncz Akos és Herpay Gábor: *Debrecen szabad királyi városi rangra emelésének története*. Debrecen 1915. 93 old. — *Debrecen szabad királyi város levéltára diplomagyűjteményének regesztái*. összeállította Herpay Gábor levéltárnok. Debrecen 1916.

Főleg pedig Zoltai Lajos múzeumi igazgató, Debrecen város múltjának érdekes kutatója alábbi dolgozatai:

Birtokmegoszlás Debrecenben. (A Magyar Gazdaszövetség kiadványai, 32. f.) Budapest 1900. 30 old. — *Debrecen 200 év előtt*. Gazdaságtörténelmi adatok. (K. 1. a Magyar Gazdaságtört. Szemle 1902. évfolyamából.) Budapest 1902. 31 old. — *Vidékiek beköltözése Debrecenbe 1564—1640 között*. Debrecen 1902. 48 old. — *A Komáromy-ház története*. A Csokonai-Kör kiadásában megjelent s „Debrecen, és a szatmári béke” című füzet 11—34. old. Debrecen 1903. — *Debrecen és vidékének urai az Árpád-kor végén és az Anjou-korban 1200—1400 között*. Debrecen 1904. 42 old. — *Debrecen*. Közgazdasági adatok. (K. 1. a Magyar Gazdák Szemléjéből.) Budapest 1904. 56 old. — *Debrecen a török uralom végén. A város háztartása 1662—1692*. (Kl. a Magyar Gazdaságtört. Szemléjéből.) Budapest 1905. 212 old. — *Debrecen város lakossága foglalkozási ágak szerint a XVIII. század végéig*. (A Régi okiratok és levelek tára 7—8. füzetében, 6—20. old.) Debrecen 1906. — *Debrecen vidékének kö- és bronzkora*. (A Debreceni Képes Kalendárium 1907. évf. 37—54. old.) — *Debrecen határának kialakulása és birtokainak megszerzése*. (U. o., 1917. évf., 88—117 old.)

Ezekon kívül a *Magyar Statisztikai Közlemények* és *Évkönyvek* megfelelő kötetei és a *Statisztikai Havi Közlemények* 1916-iki évfolyama.

dat jól befogd, mert különben, mielőtt megfúlnál, a guta üt meg a szalonnaszagnak miatta. Mennyi szalonna, mennyi hízott disznó van itt! a szellem mégis oly sovány, hogy csak úgy csörög a bordája, éppen mint az idevaló híres talyigás lovaknak. Itt ha vesznek is könyvet, tán csak azért veszik, hogy bele szalonnát takarjanak.”

Hetven esztendő nagy idő. Sok megváltozott azóta a nemes városban. Van még por és sár bőven, de nincs már annyi disznó. A sertéshizlaláson kívül más forrásai is megnyíltak a gazdagodásnak azóta. A városi pusztaságból is inkább a pusztai város maradt meg. Ezen a bajon pedig nehezen lehet segíteni. A talyigás megvan: Bugyi Sándor néven ismert alakja a helyi irodalomnak. Lovának bordája ma is kilátszik még. A talyigáslovak abrakoltatása, úgy látszik, hetven esztendő óta sem javult. De könyveket már nemcsak azért vásárolnak Debrecenben, hogy szalonnát takarjanak beléjük.

Aki vasúton jön először Debrecenbe, ma sem nyer sokkal kedvezőbb benyomást a kálvinista Rómáról, mint hetven évvel ezelőtt az akkori utas nyerhetett. Ha Nyiregyháza vagy Szatmár-Németi felől érkezik, vonatja szűk telkeken épült, apró viskók, egymás hegyén-hátán fekvő falusias házacskák között halad végig, rendezetlen, burkolatlan, szűk közöket és sikátorokat szel át. Távolból kimagaslik ugyan a város házai felett a Nagytemplom kettős vörös tornya s a Kistemplom bástyája. Míg azonban vonatja elér az állomásra, kedvetlenül szemléli a nemes várost környező kertségek sok nyomorról és nagy szegénységről tanúskodó házait. A Budapest felől érkező utas első benyomása legfellebb annyival kedvezőbb, hogy néhány gyártelepet is megpillant a város alatt, amik új létesítmények. A Hajdúságból vagy a Hortobágy felől jövő utas meg téglagyarak kéményeit szemlélheti útközben s a nyugati oldal apró kertségi vityillóit, no meg a temetőket, ahol a fejfák és a sírkövek felirata öt titokzatos betűvel kezdődik: A. B. F. R. A., A Boldog Feltámadás Reménye Alatt.

Ady Endre egyik versében Debrecen a „maradandóság városá”-nak nevezi. Csakhogy Debrecen nagyon sokat veszített a régi és avult maradiságból azóta, hogy Ady ezt a verset írta. Aki ennek a konzervativizmusnak s ami több ennél, a csökönyös maradni akarásnak megtestesítője volt, a debreceni „cívispolgár” (csak ez a két szó együtt fejezi ki a városi polgár igazi mivoltát Debrecenben!) nagyon erősen tünedezik le a közélet fórumáról, ahonnan szavának ereje néha-néha messze hallatszott. Szomorú ez az eltünedezés, mert ha a földművelő, tanya-birtokos cíviss nem tudott is teljesen beilleszkedni a városi élet modernebb kereteibe, mégis bántó az a tény, hogy mint a bölény az állatvilágból, a cíviss is letűnik a maga saját külön világa, Debrecen közéletének színpadáról. Odalép helyébe a civistől annyira lenézett beköltöződött „gyütt-ment” népség, amelynek, az ő parasztosan kifejező szólásával, „nem a Basahalmán belől vágják el a köldökét”. És az új idő áttörte azt a nagy debreceni elvet, hogy Debrecen kizárólag a debrecenieké. Pedig ez évszázadokon keresztül vezető princípium volt a Basahalmán belől. Így változik meg a világ: a Basahalma nem törvényt szabó, jogot és kiváltságot adó szimbólum többé.

De ha nem is az többé s ha nincs is ma már különbség, vagy csak egyes alárendelt jelentőségű tekintetben van a civis-polgár és a „gyütt-ment” között, mégis annyi minden olyan különleges, más várostól elütő vonása van ennek a városnak, hogy érdemes vele foglalkozni. Annyi probléma tolu itt a kutató elé, hogy érdemes megoldásukat megkísérteni. Íme, itt az a város, amely a pusztaság közepén, folyóvíznélküli helyen épült. Itt az a város, amely várfalak védelme helyett a bölcs oportunitás és a minden ellenséggel való barátkozás védőfala mögé volt kénytelen bújni, hogy fennmaradását biztosíthassa. Itt az a város, amely iparos- és kereskedő-város volt valamikor és földműves-várossá sülyedt le, mert oda sülyesztette le az a rengeteg föld, ami a birtokába került, S ez a föld föléje kerekedett és paraszttá tette lakosságával egyetemben. Itt az a város, amely a XVI. század harmadik negyedétől kezdve írásokkal bizonyítja a földközösség meglétét, a város, ahol a határban 1774-ig senkinek nem volt magántulajdona, de ahol megvolt a birtokmaximum és a birtokminimum intézménye. Itt az a város, amely helyet adott a kálvinizmusnak, meg is szenvedt ezért az ellenreformáció idején. Itt a kálvinista Róma, amelyben nagyon szembetűnik az országszerte hanyatlásnak induló kálvinizmus térvesztése. Itt a város, amelyet világszerte ismertté tett a függetlenségi deklaráció és hírhedtté a darabont főispán-verés, de amely város igazándiban sohasem volt annyira kuruc és ma sem az, mint aminőnek a híre mondja. Itt az a város, amely Zsiros Debrecen néven szimbóluma volt a jólétnek, a vagyonnak, a gazdagságnak és az erre dölyfös büszkeségnek, amely valamikor dölyfösen vágta a kérdező szemébe válaszul, hogy „mir, mer azír, hogy nekünk telik!” Itt az a város, amely az Úr 1917. esztendejében 112%-os póttadóval küzködik s amely mérhetetlennek látszó vagyona mellett is nyomorúságosabb jövedelmi viszonyok közt tengődik, mint az úgynevezett szegény városok legtöbbje.

Íme, csak néhány különlegesség és egypár megfejtésre váró probléma. Ha megoldjuk, megtudjuk, minő város manapság Debrecen?”

II.

Hogy támadt ez a város itt a pusztaság közepén, folyóvíznélküli helyen valamikor? Könnyen felvethető ez a kérdés, amire nem nehéz megfelelni. Debrecen talajának alakulata megadja erre a választ, de megadja másfelől az is, hogy ha ma nincs is sok víz Debrecen határában, emlékek tanúsítják, hogy volt valaha.

Debrecen határában alluviális és diluviális képletekből kialakult két főtalanjem található. A várostól nyugatra egészen a Tiszáig a talaj fekete és sárga agyag, keletre pedig homok. Aránylag csekély területen még egy másik talajfaj is van, tudniillik a szikes föld, amiben sok a föld színén kivirágzó sziksó. Ennek nagy jelentősége volt a szappankészítés ősi mestersége szempontjából. A szikes föld egyik alakja a vak szik, a legrosszabb talajnem, ami összeáll, a vizet át nem ereszti; ha kiszárad, csak csákánnyal vágható. Kisebb-nagyobb foltokban el van terjedve az úgynevezett pércsi laponon, Debrecen és Mikepércs között s a Hortobágyon, a Mátápuszta északi és északnyugati részén, amit a nép találóan Csúnyaföldnek nevez.

A homoktalajon túlnyomólag tölgyerdők vannak. A homokterület erdőségei északon a Nagyerdő, az Apafája, a Monostor, északkeleten Hajdúsámson és Nyírmártonfalva községek területén a Savóskut, illetőleg a Gut, keleten és délen terül el a Nagycsere, a Haláp, a Fancsika, a Bánk, a Pac. De a homokterületen is van földmívelés. Nyugat felé, az agyagtalajon, nincs régi tölgy erdő. Itt egyik-másik helyen akáccal és másnemű fákkal próbálkoznak. Az agyagtalaj a búza, a rozs és a tengeri termelésének a helye és itt terül el a délibábos rónaság, a Hortobágy, az állattenyésztés ezen nagyon elmaradt legelőgazdasága. A homoktalaj hullámos dombláncokkal van borítva. A fekete föld sík, csak egy-két helyen van nagyobb emelkedése. Hajdani nagy folyók beiszapolt medre vonul rajta végig sekély völgy gyanánt s a kunhalmok, e messzelátó őrhalmok és népvándorláskori tumulusok teszik itt-ott változatosá az egyhangú síkságot,

A debreceni határ homok- és agyagtalaja között az elválasztóvonal a Tóció nevű árok, ami a város nyugati oldalán észak-déli irányban halad. Debrecen éppen a szélén fekszik a Nyírségnek, ennek a Szabolcsot borító, de Biharba és Szatmárba is átnyúló homoktengernek. Debrecennel együtt számos más község is értpen így, a homoktalaj szélén települt meg, mint Mikepéter, Sáránd, Derecske, Hajdúbagos, Hosszúpályi, Monostorpályi, Vértes, Kokad, Almosd, Érsemlyén stb. Az ősi települöket a józan gazdasági tapasztalat vezette e két talajnem találkozó pontjára. A homoktalaj ugyanis soha nem csalja meg a földmívest, bár sokat sohasem terem. A fekete föld ellenben kedvező körülmények között ontja ugyan a termést, de máskor igen könnyen lehervaszthatja a gazda reményeit. A kétféle talajon való letelepedés azután minden eshetőség ellen biztosít.

Debrecen szláv hangzású neve után ítélve már létezett a honfoglalás idején. A magyarság az akkor már megült községeknek meghagyta volt a szláv nevét, mint ezt Konyár, Léta, Eszlár, Eszlár, Szoboszló, Bogviszló stb. példája is mutatja. De ha maga alapított községet, azt magyar névvel nevezte. Mutatja ezt Ujfalu, Nagyfalu, Téglás, Hadház, Földes stb. példája.

Debrecen határában ma igen kevés a folyóvíz. A nyugati részen a Tisza 1200 méter hosszúságban ugyan a város határát alkotja, de ez légvonalban 54—55 kilométerre van a város közép-pontjától. Kisebb-nagyobb erek, vízfolyások és tavak vannak a határban: nyugaton Óhat, Zám, Mátá, Elep, Kösélszeg, Alomzug puszták területén. Ezek a Tiszaszabályozás előtti gyakori kiöntésekből keletkeztek. A határ e részének három folyója van: a Hortobágy, amely 24 kilométer hosszan folyik a Hortobágy-pusztán keresztül, az Arkus, amelynek vize egy darabon mesterséges levezetőcsatornán folydogál, amelyet a csegei határban keletkező vizek számára 1716-ban ástak s végül a Kadarcs, amely határfolyó a Hortobágy és az Elep-pusztá között. A keleti határban található erek a Kraszna kiöntéséből származnak s a Kékkállóba és a Berettyóba folynak le.

A város belső területén ma egyáltalán nincs folyóvíz. De valamikor volt víz, ha nem is folyó, hisz a Nagytemplom és a Kollégium tőszomszédságában tó volt, amit Paptava néven még a későbbi időkben is emlegettek. Ennek kiszáradása s az így maradt meder feltöltése útján létesült a mai Fűvészkert. Sőt a már emi-tett Tóció az őskorban a geológusok véleménye szerint tekintélyes folyó lehetett s van olyan vélemény, amely szerint Debrecen eredetileg e mellett épült volna. Ma a Tócióban csak tavaszi áradáskor van víz. Azonban a lapályos helyeken, kisebb völgyekben tavasz-szal ma is sok víz gyűl össze s fertős, mocsaras helyek egykori léteire elég alkalmunk van a mai tények alapján is következtetni, lézert joggal feltehető, hogy a mai Magyarország állattenyésztő-

földműves bennlakói Debrecen vidékén pásztorkodásra alkalmas, elegendő térséget, termékeny földet, sőt kétféle talajt is találtak s a fertős, mocsaras és nádas helyek elég menedékkül szolgáltak az idegen garázdálkodók ellen. Ezért jött létre Debrecen a pusztaság közepén, mint az állattenyésztő-földművelő lakosság telepe.

III.

Debrecen keletkezése épp úgy homályba vész, mint a legtöbb városé. Kétségtelen azonban, hogy már jóval az előtt az idő előtt létezett, amelyben okmányok tesznek róla említést. A váradi regesztrum, a nagyváradi káptalanban 1208—1235 között lefolytatott istenítéletek gyűjteménye az első okmány, amely egy cselédperrel kapcsolatban *villa Debrecunt* említi. A XIII. század elején Debrecennek virágzó és tekintélyes egyháza van. 1299-ben fel van róla jegyezve, hogy vásárokra járó kalmárai vannak. Debrecen ez időben a Miklós nevű úr királyi adománya volt. Miklóstól származott a Debreczeni-család, amely 1272—1404 között volt ura Debrecennek. E család tagja volt Dózsa nádor, aki fényes udvart tartott kastélyában, ami a mai Vár-utca táján lehetett. Királyaink a mesterembereknek szabadalmakat adományoztak, amik a város fejlődését fokozták. Nagy Lajos 1361-ben az atyjával, Róbert Károllyal szemben tanúsított hűséges szolgálatokért szabad bíraskodási jogot ad a városnak s ezt 1364-ben újólág megerősíti. 1405-ben, a Debreczeni-család kihalását követő évben, Zsigmond király megengedi Debrecennek, hogy kőfállal keríthesse magát körül és polgárai mindazon jogokkal és kiváltságokkal élhessenek, amelyeket Buda városa élvez. Debrecen ez évben és 1407-ben Zsigmondtól vásártartási jogot nyer, 1411-ben és 1419-ben pedig kereskedői az egész ország területén vámmentesek lesznek. 1450—1504 között Debrecen a Hunyadiaké. Mátyás király 1458-ban megerősíti kiváltságait, felmenti a kincstári adó fizetése alól, 1471-ben polgárainak az egész ország területén vámmentességet ad, sőt 1477-ben ide helyezi át a váradi vásárokat. Debrecen vásárainak látogatottsága folyton növekszik. 1484-ben Debrecen lakosait mindenféle személyi és vagyoni adó fizetésének terhe alól felmenti. II. Ulászló 1494-ben megerősíti a kiváltságokat. 1503-ban pedig Korvin János, Debrecen földesura, minden rendkívüli adófizetéstől felmenti a debrecenieket. 1508-ban II. Ulászló Debrecennek évenként hatszoros vásár tartására ad jogot. 1518-ban II. Lajos erősíti meg Debrecen kiváltságait. János király 1536-ban enyingi Török Bálintnak adományozza Debrecent. A város 1500 forintot fizet a földesúri jog elismeréséért, de ennek fejében semmiféle jobbágmunkára nem kényszerül. A váradi békétől kezdve Debrecen Szapolyai uralma alá jut, sorsa így Erdéllyel kapcsolatos. Amde Debrecen, amelyet erős várfalak és őrbástyák sohasem védelmeztek az ellenség ellen, rá volt utalva arra, hogy ne csak az erdélyi fejedelmekkel, hanem a Habsburg-királyokkal is jóban legyen. Sőt a törökhöz is sokszor folyamodott, ha a szükség úgy hozta magával. S valóban, az erdélyi fejedelmek épp úgy, mint a Habsburg-királyok, sok szabadalmat, kiváltságlevelet adnak Debrecennek, megerősítik és megújítják a régiebb szabadalmakat. Debrecen városainak 1915-ben megnyitott titkos levéltára 138 adomány- és kiváltságlevelet őriz. Ezek között a legrégibb a Nagy Lajos által 1364-ben adott kiváltságlevél s a legutolsó I. József 1711-ben kelt oltalomlevele.

Az enyingi Török-család uralma alatt a református hit terjed Debrecenben. 1549-ben már működik az anyaiskola első tanára. Dézsi András. A reformáció 1536-ban kezdődik s 1552-ben annyira teljes, hogy a katolikus egyház egészen megszűnik. 1561-ben alakul meg a ma is fennálló városi nyomda. Ettől kezdve egészen 1715-ig Debrecenben egyedül uralkodó hit a Kálvin vallása s a város mélt-

tán neveztetett *Helveticae Confessionis addictissima*-nak, mert még szolgának és cselédnek sem tűr meg kebelében katolikust, s a hitelhagyottakat halálos büntetés terhe alatt számúzi. Az erdélyi törvények rendelkezése szerint katolikus pap nem tehet be lábát a város területére. A város a kálvinista hit megtartásán feltékenyen örködött s a puritán kálvini elvekhez való ragaszkodás intézményein és berendezésén e közel kétszáz esztendő alatt mindenkor meg is látszott.

1552-ben Szolnok vára a török kezére kerül s így Debrecen is kénytelen behódolni a töröknek. Hiába nyer a város 1566-ban Szulejmán szultántól oltalomlevelet, amely a városnak a török uralomhoz való viszonyát közel száz éven át szabályozza, Debrecen ki van téve a török basák sarcolgatásainak, a hadak pusztításainak. Bíráit, tanácsnokait fogságba hurcolja a török s Vígkedvű Mihály debreceni főbíró karóba húzva végzi életét.

Debrecen körül nagyszámú község alakult ki a középkor folyamán. A XIII. század folyamán kelt oklevelek megemlítik Mátá, Papegyháza, Basi, Zelemér, Szent György, Nagy Macs, Elep, Ebes, Szepes, Lombi, Torna vagy Boldogasszony, Parlag, Szalók-Sámson, Haláp, Ujlak stb., a XIV. századbeli okmányok pedig Hegyes, Fancsika, Bánk és Pac nevűeket. Mindezek a községek, amelyek közül több egyházas község volt, az idők viharai között elpusztultak. A tatár és török dúlás lakosságukat elűzte s az javarészt Debrecenben talált menedéket. A város lakossága így folyton gyarapszik. 1562-től kezdve, vagyis az enyingi Török János halála után a városnak néni kellett többé hűbéri tartozásokat fizetnie. Belügyeit ezentúl önállóan intézi. Tekintélye és gazdagsága növekedő s az elpusztult falvak határait a XVI. század utolsó negyedétől kezdve zálogbirtok alakjában kezdi megszerezni s folytatja ezt a műveletet egész a XVIII. század második harmadáig. Így Debrecen határa, ami az ősi adomány alapján bírt körülbelül 90.000 kat. hold és az örökös joggal vásárolt jószágok körülbelül 6200 kat. hold területére terjedt ki, a zálogbirtokok útján majdnem megkettződött, mert Zoltai számítása szerint körülbelül 82.000 kat. hold zálogos birtok került véglegesen a város birtokába. A zálogbirtokok sorából későbbben végleg a város kezén maradt Boldogfalva, Ebes, Szepes, Pac, Fancsika, Szovát, Macs, Hegyes, Ohat, Zám, Bánk, Parlag, Monostor, Haláp, Gut, s a mai Hajdusámson területén mintegy 2600 kat. hold. Visszabocsátotta ellenben Szent György, Zelemér, Angyalháza, Bodóháza, Balmazújváros, Adony, Nyír- vagy Kutyabagos, Aradvány, Köteles, Sziget, Kis Szoboszló területén, a Derecskén, Egyeken, Püspökladányon stb. fekvő pusztákat, kisebb birtokrészeket stb., amiket tulajdonosaik Debrecentől visszaváltottak. A zálogbirtokoknak Debrecen kezére kerülése gazdasági tekintetben nagyon fontos következménnyel járt; a földközösség kialakulásának folyamatát pedig a XVI. század végétől kezdve ezeken a zálogbirtokokon igen szépen követhetjük.

A török uralom nyomorúságos állapotai között, a jog- és vagyonbizonytalanság ellenére is növekedett Debrecen. Pedig sok pusztítás érte úgy a török, mint a német részéről. Megérezte a hajdúk által való fosztogatást és a pártján álló erdélyi fejedelmek kezének súlyát is. Dögvész, földrengés, tűz, itt-ott aszály sújtja. 1670-től kezdve a kurucvilág alatt eggyel több lesz az ellensége. Strassoldo és Caraffa véres kora ez. Buda visszafoglalása után még egyszer megnyomorítja a tatár 1690—91-ben, úgy hogy elnéptelenedik. Atéli a Rákóczi Ferenc felkelését s bár 25.000 forint lefizetésével megváltja magát a felkelésben való tettleges részvételtől, a kuruc épp úgy éléstárává és zsákmányszerző helyévé teszi, mint ahogy a labanc sem kíméli.

De Debrecen értett az opportunitás bölcs politikájához; kényszerítve is volt rá. A megelőző századokban is igyekezett a két

ellenség között magát fenntartani, mert erődítmények híján a sokszor kétkulacos politika volt egyedüli menekvése, amivel lakosai életét s a város megmaradását egyedül biztosíthatta. Épp így tett most is: a Rákóczi-féle felkelés vége felé Komáromy György főbíró az errefelé szóródott kurucsereg maradványával együtt felesküdt Steinville erdélyi tábornok előtt a császár hűségére. Ez eskü jutalma lett az I. József 1711-iki oltalomlevele. És Rákóczi Ferenc méltányolni tudta a körülményeket és mint Debrecen historikusa mondja, nem neheztelt azért, hogy a „lenni vagy nem lenni” kérdésében Debrecen az elsőt választotta. Ugyanez a Komáromy György lett a gróf Pálffy János és Károlyi Sándor közötti alkudozások közvetítője s az ő debreceni házában folyt a békepontozatok előzetes megtárgyalása, amelyek 1711 április 29-én a szatmári békében valósággá is váltak.

Ennyi minden sanyarúság, szenvedés és pusztítás után 1693-ban kapta meg Debrecen I. Lipót királytól kimondhatatlan szenvedések, nyomorúságok és ellenségek sarcolgatásai között sokféleképpen és milliókra menő adózások, emberi fogalmat meghaladó szolgálatok által teljesített hűsége és szerzett érdemei jutalmául a szabad királyi városi rangot a megfelelő kiváltságokkal, szabaddalakkal és bővített új címerrel egyetemben. A várost a leopoldi diploma a magyar királysághoz csatolta vissza. A magyar országgyűlésen való ülési és szavazati jogát azonban csak 18 esztendei kínos küzdelem után bírta az 1715. évi CVIII. törvénycikkkel megkapni. I. Lipót felesége, Eleonóra ugyanis 1703-ban azt a kegyes fogadalmat tette, hogy a török kiűzésének emlékére s hálája jeléül az eretnek Debrecenben egyházat alapít a Szűz Mária tiszteletére. Mikor a debreceniek a fogadalmat megtudták s megtudták egyszerűsre mind azt is, hogy az országgyűlés csak oly feltétel mellett hajlandó Debrecen a szabad királyi városok sorába beiktatni, ha a debreceniek „a katolikus parochiális egyház felépítése végett és a Szent Ferenczdi atyák társházául helyet jelölnek ki”, mindent elkövetnek, hogy úgy a császárnő, mint az országgyűlés álljon el e borzasztó kívánságtól. Lipót meghal, József jön a trónra, de az országgyűlés befolyásos egyháznagyjai tovább követelik e feltétel teljesítését. Debrecen már előbb Szavoyai Eugénhez fordult s ez mély bölcsességgel világosította fel az udvari kamarát, hogy az ország külső és belső bonyodalmai nem kedveznek olyan tervek keresztülrészakolásának, amelyek a hadiérdekek miatt fontos Tiszántúl lakosságát felizgathatják. Ez a beavatkozás sem ért semmit s az 1715. : CVIII. törvénycikkben tényleg bennfoglaltatik a feltétel s ezt Debrecen kénytelen-kelletlen teljesítette is.

E feltétel teljesítésének követelése csak nyitánya volt a rekatolizálásnak, ami főképp Mária Terézia uralkodása alatt öltött nagy arányokat. A kálvinista Debrecen megszenvedett ezekben az időkben mindenért, amit azzal követett el, hogy a XVI. század elején kálvinistává lett. A kálvinista főbírónak és a kálvinista tanácsnokoknak a Szent Anna-utcán felépült római katolikus templomban az oltárnál kellett letenniök a hivatali esküt. Katolikus tanácsnokokat, hivatalnokokat kellett maguk közé engedniök; majd a főbíró vagy a polgármester közül az egyiket a katolikusok közül kellett venniök. Mária Terézia alatt válik el egymástól Debrecen városának és a református egyháznak eddigelé egységes ügyvitelét: a kalvinizmus egyeduralmát mindenáron meg akarja törni a királynő. Ez az állapot csak a II. József trónra kerülésével ér véget, akinek türelmi rendelete a krónikák szerint a császárnak Szilágyi Sámuel debreceni szuperintendenssel való beszélgetése hatására jelent volna meg.

Debrecen szabad királyi várossá létele óta kevés történelmileg jelentős esemény jegyezhető fel. A Forgách-féle királyi biztosság 1774-iki korszakot alkotó működése Debrecen földművelésének

képét változtatja meg s így a belső történelemre tartozván, alább kerül sorra. A város iparos és kereskedő jellege a XVIII. század folyamán még előtérben van, földművelő jellegűvé csak később, főképp a XIX. század folyamán válik. A tűzvészek általi gyakori pusztulás (legfontosabb az 1802-iki óriás tűzvész, aminek folytán a mai Nagytemplom épült fel a leégett régi templom helyén s a Kollégium mai régi épülete) kevésbé érdekel itt bennünket. Az 1849-iki függetlenségi deklaráció s az országgyűlés itt időzése, valamint a szabadságharc utolsó jelentékenyebb csatája (1849 aug. 2.) közismert történelmi események. Ami azután az alkotmányos élet helyreállításától kezdve történt, azzal egyetemben, hogy 1876-ban Hajdú vármegye Debrecen székhellyel létesült, átvezet bennünket Debrecen mai állapotainak leírásához, mert részben gyökérszállait szolgáltatja a mai közgazdasági és társadalmi viszonyok kialakulásának is.

IV.

Debrecen városának mai területe 957 km², vagyis 166.284 katasztrális hold. Ezzel a területtel Debrecen a törvényhatósági jogú városok sorában a második helyen áll. Csak Szabadka 974 km² területe múlja felül. A legkisebb magyar vármegye, Esztergom, 120 km²-rel nagyobb Debrecennél. Olyan nagy Debrecen területe, hogy meghaladja egyik-másik szuverén német fejedelemségét. Így az idősebb ághoz tartozó Keuss csalt 316 km² nagy, alig nagyobb tehát, mint Zombor város területe; Schaumburg-Lippe 340, az ifjabb ághoz tartozó Reuss pedig 827 km² területű.

Ezen a hatalmas területen 1869-ben 46.111, 1880-ban pedig 51.122 ember élt. A három utolsó népszámlálás szerint a lélekszám, a népsűrűség, összevetve az országos és a magyar birodalmi népsűrűséggel, valamint a vármegyei és városi törvényhatóságok népsűrűségével a következő volt:

Év	Debrecen		Népsűrűség			
	összes népessége	népsűrűsége	országos	birodalmi	vármegyei	törvényhatósági jogú városi
1890	58.952	61,6	539	53,7	50,0	218,0
1900	75.006	78,4	59,5	59,2	54,3	278,9
1910	92.729	96,9	646	62,4	58,3	323,8

Debrecen népességének négyzetkilométerenkénti sűrűsége tehát felülmúlja az országos és a birodalmi átlagot, meghaladja a vármegyéekét is, de messze elmarad a városi törvényhatóságoké mögött. Ezeknek sorában 1910-ben a 29-ik helyre került: csak Hódmező-Vásárhely (82,1) és Kecskemét (76,6) mutat kisebb népsűrűséget, míg Budapesten (4538,0) és Fiumén (2371,7) kívül szomszédja, Nagy-Várad (1336,8) vezet a törvényhatósági jogú városok sorában.

Közigazgatási jogi értelemben Debrecen kétségtelenül város. De város-e közgazdasági és társadalmi tekintetben is? Sombartnak van egy klasszikus tömörségű definíciója, hogy tudniillik város csak az az alakulat, amelynek lakossága túlnyomó részben idegen, azaz nem a saját határában folytatott

mezőgazdaság termékeire szorul. Ha Sombart meghatározását akarnók Magyarországra alkalmazni, akkor bizony falunak kellene deklarálnunk az Alföld nagyon sok városával egyetemben Debrecenre is. Az 1914-iki terméseredmények szerint Debrecenben 103.112 métermázsza búza és 68.739 métermázsza rozs termett. Búzatermés tekintetében a magyar törvényhatósági jogú városok közül Debrecenre csak Hódmező-Vásárhely (196.616) és Szabadka (158.000 métermázsza) múlja felül, rozstermés tekintetében pedig csak Szeged (97.793 mm.). Ahol több búza terem, mint az egész Esztergom vármegyében (101.617 mm.) és több rozs, mint az egész Háromszékben (64.653 mm.), ott igazán nem szorul a lakosság túlnyomó része idegen határ mezőgazdaságának termékeire.

A statisztika népsűrűségi kimutatásának azonban az a nagy baja, hogy egyszerűen a népesség számát osztja el a terület kilométerszámával, de azzal nem törődik, hogy ez a terület ipari vagy mezőgazdasági tevékenység helyéül szolgál-e? A statisztika nyers arányszámaiból ezért nem kapunk tiszta képet azon vármegyék népsűrűségéről, amelyekben sok a lakatlan hegyvidék, a magas havas, az erdei legelő stb., ha mindezen területek beszámításával keressük a népesség sűrűségét. Így azután az alföldi városok nagy-kiterjedésű határát sem szabad figyelembe vennünk a maga egészében akkor, ha a városok népsűrűségét akarjuk meghatározni.

E célból először is le kell ütünk Debrecen 1910-iki 92.729 főnyi lakosságából a tulajdonképeni külterületen, a statisztika kimutatása szerinti mezőségen (a tanyákon) és erdőségen élő népességét. Ez 16.341 ember. Aziránt ugyanis semmi kétségünk sem lehet, hogy ez az embertömeg társadalmi szempontból egyáltalában nem számítható Debrecen város lakosságához. Abban a népességben azonban, amely e néptömeg leszámításával városi népességgül marad, vagyis a megmaradó 76.388 főnyi lakosságban újabb redukciót kell eszközölni, ha a valóban *agglomerált városi népességet* akarjuk kiszámítani. Kell pedig a következők miatt: 1897-ig a város tulajdonképeni belső területe 675 katasztrális holdat tett. Ekkor egy közgyűlési határozat a belterületet 3845 katasztrális holdra emelte fel, vagyis majdnem meghatszorozta. Ennek az volt az oka, hogy a város alatti kertészekbe, amik szőlőskertekként támadtak régi időkkel ezelőtt (a város délkeleti oldalán lévő Homokkert például 1661-ben keletkezett), a 80-as évek derekától kezdve kitelepültek a szegényebb emberek, állandó ottlakásra kezdtek kiköltözni a városból, amelynek drágaságát, a lakásbérek magasságát s az élelmiszerpiac nehézségeit nem tudták már elviselni. Egy ideig a városi hatóság rossz szemmel nézte ezt a kiözönlést, sőt tiltotta az állandó kinnlakást pedig erre jogalapja nem volt. Majd amikor látta, hogy a kivonulás ellen mit sem tehet, a fejlődés ezen irányát nem akadályozhatja meg, 1893-ban szabályozza a Homokkertre és a Csapókertre nézve az állandó ottlakást s 1897-ben belteleknek minősíti a város alatti kertészek egész területét. Hogy a város alatti kertészeknek a régi városi beltelektől különböző voltát ki-domborítsa, később a városszabályozási tervek elkészültekor I. övezetnek deklarálta a régi városi belteleket s a II. övezetbe sorozta a kertészeket. A kertészeknek beltelekké minősítése amiótt volt szükséges, hogy az építkezési szabályrendelet hatályát az itt lévő telkekre is kiterjeszthesse, a szőlő- és kertparcellák túlságos fel-darabolásának a jövőre útját vágassa s a telekszerző kismember kárára történő üzletszerű parcellázó spekulációt a lehetőségig megakadályozhassa. Más lapra tartozik annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy ez a városi politika helyes volt-e vagy sem? Bizonyos,

hogy a szabályozás későn jött. 1893-ban a Homokkertre és a Csapókertre kimondták ugyan, hogy 300 négyszögönél kisebb területre lakásul szolgáló épületet jövőre építeni nem lehet (ezt a szabályt kiterjesztették később az összes kertsegekre s kimondták a város régi belterületére is), de ezzel a régi 70—80 öles parcellákon emelt, összezsúfolt vityillók, apró házacskák lételét nem szüntethették meg.

Amíg ez a szabályrendelet hatályba nem lépett, a telekspekulációs parcellázás kitűnő üzleteket csinált a kertsegekben. Amikor pedig a II. övezet megalakították s az itteni telkek beltelkekké minősítették, a parcellázás egyszerűen kivonult a II. övezet határára túlra, a belső legelőnek nevezett mezősegre s most ott csinálja a II. övezet szélétől 4—5 percnyre a maga telepeit s ezeken a 70—80 öles telkű apró házeit. Mindez a kertsegi és telepi alakulás azonban olyan extenzív és olyan szertefolyó fejlődést adott a városnak, hogy Debrecen emiatt vesztette el hosszú időre városias külsejét. Hiszen más városban is vannak kertek, gyümölcsösök, lankák, szilvások vagy más néven nevezett kertsegek. De az debreceni specialitás, hogy ezrével laknak e kertsegekben és telepeken kisemberek, szegény kishivatalnokok, munkások, kisparasztnok, proletárok apró vityillókban aránylag magas bérösszegért, akik „a szegénység vándormadarakai”-ként települtek ki ide, amikor kiverte őket az élet a városból: aztán itt ragadtak s jöttek hozzájuk újabb ezrek, akik itt, e nagyrészt világítás, csatornázás, vízvezeték, kövezet, rendőrség stb. nélküli, a város középpontjától $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{4}$ — 1 óra járásnyira eső s tavaszi víz és őszi sár idején csak nehezen megközelíthető kertsegekben és telepeken éldegélnek. A hatósági beavatkozás csak jót akar, de későn érkezett s most már nem bírja szanálni az egészségtelen állapotokat s nem tudja megteremteni azt, ami az ilyen elővárosokban is a város kellékeihez tartozik. És ha a II. övezeten kívül keletkezett telepekre teljes egészében áll ez, a II. övezetet alkotó s beltelkeknek minősített kertsegek nagy részére is talán. E kerteknek csak igen csekély része az, amely a városok kiegészítő részét alkotó, villatelepszerűleg rendezett terület. A városi északra a Nagyerdőig vonuló Simonyi-út két oldalán lévő villatelep s nyugaton a Széchenyi-út melletti tisztviselőtelep, valamint a Vénkert s a Libakert egy része kivételével, alig van rendezett kertség s a Máv.-műhelyhez tartozó munkástelep kivételével, talán csak a Homokkert egy része mondható a város elővárosa fogalmába beillő területnek.

Mindezek után az igazság sérelme nélkül leszámíthatjuk a II. övezet népességét, bár a városi szabályrendelet szerint ez felteikén lakik, a város népességéből, ha a tulajdonképeni belterületen élő, azaz agglomerált népességet akarjuk kiszámítani. Így azután a statisztikai hivatal kimutatásai alapján következőképen alakul Debrecen népességének bel- és külterület szerinti megoszlása:

Kerület	Belterületen (az I. övezetben) él		Külterületen (a II. övezetben) él	
	I.	8.238		6.023
II.	9.068		1.709	
III.	8.426		3.672	
IV.	7.737		2.251	
V.	8.837		3.262	
VI.	9.443		3.146	
Összes polgári népesség	51.749		22.063	
Katonai népesség	2.576		—	
Erdőségen lakik	—	4.700	16.341	
Mezőségen lakik	—	11.641		
Összes népesség	54.325		39.404	

A város tulajdonképeni belterületén (az I. övezetben) élő 51.749 főnyi polgári népességnek íme 42,6%-át teszi ki a várost közvetlenül környező kertségi és telepi területen (II. övezet) élő 22.063 főnyi népesség. Ha azután a polgári és katonai népességet összefoglaljuk az egyik oldalon s összefoglaljuk a másik oldalon a kertségi, telepi, mezőségi és erdőségi népességet, akkor a 92.729 főnyi össznépességnek csak 58,58%-a az igazi belterületen élő, vagyis agglomerált népesség Debrecenben.

Hát ez bizony nagyon kevés, ha a többi törvényhatósági joga városéval összemérjük. A 27 magyar törvényhatósági jogú város 2,195.717 lelket tevő összlakosságából u. i. számításaim szerint 1910-ben 436.375 lélek lakott a külterületeken. Így az agglomerált népesség 1,759.342 fő, vagyis az ezen kategóriába tartozó városok össznépességének 81,35%-ka. Pécsen 87,43, Pozsonyban 86,90, Székesfehérvárott 84,13, Budapesten 80,60, Zomborban 68,87, Fiúméban 64,40, Hódmező-Vásárhelyen 61,42% az agglomerált népesség. Debrecennél kisebb arányt csak Kecskemét 52,74 és Szabadka 50,77 %-os agglomerált népessége mutat. A rendezett tanácsú városok közül Cegléd 74,8, Gyula 74,2, Hajdúböszörmény 76,9, Kiskunhalas 48,5, Kózsahegy 53,0%-os agglomerált népességgel bír. Az agglomerált népesség tekintetében tehát Debrecen nagyon elmaradt a magyar törvényhatósági jogú városok sorában.

Azonban, amint a népesség sűrűségét, úgy annak számát sem lehet magában véve valamely lakott hely városias jellege tekintetében irányadóul elfogadni. Debrecenben a vándorlások figyelembe vételével kiszámított összes népesség száma az 1914. év végén 100.911, az 1916. év végén pedig az előzetes adatok szerint 102.264. Népességének ez, a háború folytán nem egészen megbízható száma Debrecen az ország harmadik városává tenné. Csak Budapest (949.824) és Szeged (125.469 lakos) előzi meg. Szabadka már elmaradt Debrecen mögött, mert kiszámított népessége 1916 végére 100.282 főben van megállapítva. És íme, a városiaság tekintetében sem Pozsonyt, sem a szomszéd Nagy-Váradot, sem pedig Kassát nem lehet Debrecen mögé állítani, holott a lakosságuk jóval kisebb. Igaz, hogy ezek a múltban is városok voltak, falakkal övezett alakulások, várak, míg Debrecen hiába kívánta Zsigmond király falakkal és bástyákkal körülvétni: csak árkok és palánkok s polgárságának ügyes politikája védte a százados dúlások idején. Amde fentebb már kimutattam, hogy az 1910-iki 92.000 s az 1916-iki 102.000 főnyi népesség 41—42%-a nem városi elem Debrecenben. A mai számítás mellett megmaradó 58—60.000 főnyi agglomerált városi lakosság pedig még a magyar viszonyok közt sem létesít jelentékenyen nagy várost. Különben is ezen 58—60.000 ember életmódja, szükségleteinek kielégítési formája más Debrecenben, mint Kassán, Pozsonyban, Nagy-Váradon vagy csak Miskolcon is. És éppen ez az a pont, ami véleményem szerint a városiaság kérdésében dönt. Itt tűnik ki, mennyire távol áll az igazságtól Kovalewsky vagy Coste felfogása, amely minden fejlődést a népesség számából és annak növekedéséből szimplán magyaráz, s mennyire közelebb jár az igazsághoz Oppenheimer, aki a fejlődés motorát a kollektív szükségletben, vagyis a csak

társas összeműködéssel kielégíthető szükségletben sejtí meg. A debreceni városi elem, a fentebb már kiszámított agglomerált népesség jelentékeny része szükségletei kielégítése tekintetében sokkal kisebb mértékben szorul idegen termékek előállítására munkájára, vagy ami ezzel egy: a piacra, mint más városok agglomerált népessége. Szükségeinek tehát sokkal kisebb része kollektív. A saját lakásul szolgáló ház, a saját szőlő- és gyümölcsöskert, a saját tanya vagy földbirtok, a saját tehén, a saját sertés stb. nagy mértékben mentesít az élelmiszerek piacától. Ez a földdel, házzal, kerttel, házi állattal bíró s foglalkozását tekintve, nem mindig szükségképen földbirtokosréteg nagyrésze azután a többi szükségletek tekintetében is igénytelenebb, mint a várost lakó, földdel nem rendelkező, bér-lakásba szoruló honorácior, katona, kereskedő, iparos, munkás, egyszóval mindaz a sok városi, akit Tömörkényi olyan találóan „kövi ember”-nek nevezett. Bármilyen függetlenséget s bármilyen jómódot biztosítson is a saját ház, saját tanya, saját kert, s bárminő előnyös legyen is ez a háború idején, míg a termékeket el nem rekvirálják, olyan sajátos és különleges alap, hogy minden függvénye ez alapnak megfelelő lesz; tehát a városiasság, ami egyik ilyen függvény, szükségszerűleg kevésbé fejlett, szűkteretű lesz az ilyen alapokon felépülő társadalomban. Debrecen pedig ilyen társadalom.

Sajnos, hogy az agglomerált népesség foglalkozásszerinti megoszlását nem lehet statisztikailag kimutatni. De az egész népességét igen. Debrecen foglalkozási statisztikáját egynéhány más városéval mértem össze. Egyfelől Debrecen, Szabadka, Szeged és Kecskemét, másfelől pedig Nagy-Várad, Pozsony, Miskolc és Kassa lakossága a foglalkozási főcsoportok szerint 1910-ben a következőképen tagolódt:

Foglalkozási főcsoport	Debrecen	Szabadka	Szeged	Kecskemét	Nagy-Várad	Pozsony	Miskolc	Kassa
Östernelő	26.6	53.5	38.7	58.2	6.1	3.9	4.9	2.4
Iparforgalmi	48.9	27.4	37.6	24.8	57.6	62.0	65.3	56.2
Közfoglalat és szabad fogl.	7.1	4.5	5.5	5.0	9.9	9.2	7.5	10.6
Véderő	3.3	1.7	3.0	1.9	5.7	7.2	5.1	10.3
Napszámos k. m. n.	2.5	5.7	6.0	2.3	4.7	1.8	3.3	3.5
Házicseléd	4.5	2.6	2.9	2.7	5.7	6.0	5.5	6.1
Egyéb és ismeretlen fogl. .	7.1	4.6	6.3	5.1	10.2	9.9	8.4	10.9

Ebből a táblázatból világosan kitűnik, hogy Debrecen az östernelő népesség arányszáma tekintetében nem éri el ugyan az alföldi tipikus paraszvárosok (Szeged, Szabadka, Kecskemét) színvonalát, de östernelő, tehát nem városi népessége négyszerte több, mint Nagy-Váradnak, hatszorta több, mint Pozsonynak, ötszorta több, mint Miskolcnak és tizenegyszerte több, mint Kassának. Iparforgalmi népessége majdnem kétszer annyi, mint Kecskemétnek; jóval meghaladja Szegedét és Szabadkához úgy aránylik, mint 7:4, de messze elmarad a Kassáé, Nagy-Váradé, Pozsonyé és Miskolcé mögött, amely e tekintetben e nyolc

törvényhatósági jogú város között legelői áll. Ha az ismeretlen foglalkozásúakat kihagyjuk a számításból s a megmaradt hat foglalkozási főcsoportból a városi elem sorába tartozónak vesszük az iparforgalmi, közszolgálati és szabad foglalkozású, a véderőhöz tartozó egyéneket és a házi cselédeket, úgy a legvárosiasabb népessége van Pozsonynak (84,4), majd Kassának és Miskolcnak (83,4); a Nagy-Váradé már kisebb (78,9). Csak azután jön Debrecen (63,8), míg az alföldi parasztvárosok messze utána következnek Szeged (49,0), Szabadka (36,2) és Kecskemét (34,4) sorrendben.

Igy azután a Sombart definíciója helyett a mi magyar viszonyainkra való tekintettel a Kováts Ferencé válik valóssá, hogy t. i. a város azt a rendesen nagyobb népességű helyet jelenti, amelyben a lakosság túlnyomó része vagy a mezőgazdaság legintenzívebb ágaiból (szőlőművelés, kertészet, tejtudás stb.), vagy pedig nem mezőgazdasági foglalkozásból (ipar, kereskedelem, közlekedés, polgári és egyházi közszolgálat, értelmiségi u. n. szabad foglalkozás, véderő, házicselédi szolgálat stb.) él. Így azután Debrecen is város nemcsak közigazgatási, hanem mezőgazdasági értelemben is.

V.

Néhány statisztikai adatot kell még feljegyeznünk, mielőtt tovább mennénk. Kommentár ezekhez alig kell: magukban is beszélnek annak, aki ért a statisztikai adatok olvasásához. A férfiak száma 1900-ban Debrecenben 37.678 volt, 1910-ben pedig 46.240. A nők száma 1900-ban 37.328, 1910-ben pedig 46.489. A tíz év előtti népszámlálásnál tehát férfi-, az 1910-iknél ellenben már nőbőbblet volt. 1900-ban ezer férfira 991, 1910-ben ellenben 1005 nő esett, Debrecen 1900-ban a férfiak és a nők számaránya tekintetében nem érte el a magyar birodalmi átlagot, amikor ezer férfira a törvényhatósági jogú városokban 1005 nő esett, de 1910-ben már igen. A nőbőbblet növekedése országosan csak a kivándorlás terhére írható. Debrecenben, hol a kivándorlás nagyon csekély, helyi okokkal, talán az ipari férfimunkások kisebb arányával magyarázható.

Az életkor szerinti megoszlás adatai 1900-ban és 1910-ben Debrecenben ezek:

	1900	1910
6 évnél fiatalabb	10.381 (13,8%)	12.585 (13,6%)
6–11 éves	8.756 (11,7%)	10.861 (11,7%)
12–14 éves	4.705 (6,3%)	6.275 (6,8%)
A gyermekkorban levők aránya	31,8%	32,1%
15–19 éves	8.092 (10,8%)	10.465 (11,3%)
20–39 éves	24.632 (32,8%)	29.747 (32,1%)
Az első produktív korban levők aránya	43,6%	43,4%
40–59 éves	13.503 (18,0%)	16.920 (18,2%)
A második produktív korban levők aránya	18,0%	18,2%
60 évnél idősebb	4.937 (6,6%)	5.874 (6,3%)
Ismeretlen koru	(0,0%)	2 (0,0%)
Az öregkorban levők aránya	6,6%	6,3%

A mezőgazdasági jelleget tükrözik vissza ezek a számok is, amelyekből az 1900. és 1910-iki népszámlálás összehasonlításakor a város iparosodó jellege felé való haladás képe nem tükröződik vissza. Holott pl. a törvényhatósági jogú városok arányszámai

feltétlenül mutatják ezt a folyamatot: a gyermekkorban levők arányának csökkenését, a két produktív korban levők arányának növekedését. Ime: a gyermekkorban levők aránya volt a törvényhatósági jogú városokban 1900-ban 28,7%, 1910-ben 27,5%. Az első produktív korban levőké 46,8%, illetve 47,6%. A második produktív korban levőké 18,0%, illetve 18,2%. Az öregkorban levőké 6,5%, illetve 6,7%.

A *családi állapot* szerinti megoszlás adatai 1900-ban 1910-ben ezek:

	1900	1910
Nőtlen-hajadon	43.051 (57.4%)	52.663 (58.1%)
Házias	27.158 (36.2%)	34.201 (37.1%)
Özvegy	4.546 (6.1%)	5.384 (4.7%)
Törvényesen elvált	251 (0.1%)	481 (0.1%)

Ezzel szemben a törvényhatósági jogú városokban a két népszámlálás közti időben csökkent a nőtlenek s hajadonok száma és emelkedett a házásoké. Ez utóbbi Debrecenben kisebb arányban nőtt. Az özvegyek és az elváltak száma Debrecenben jóval kisebb, mint a törvényhatósági jogú városokban. Ez utóbbiakban a nőtlen-hajadonok aránya 1900-ban 58,5%, 1910-ben pedig 57,2%. A házásoké 34,8, illetve 36,0%. Az özvegyeké 6,4, illetve 6,3%, végül az elváltaké 0,3, illetve 0,5%.

Az *anyanyelv* tekintetében Debrecenben a magyarság számaránya 1900-ban 98,2%, 1910-ben pedig 98,5% volt. Csak Hódmezővásárhely (99,2) és Kecskemét (98,9%) előzi meg e tekintetben Debrecen, de e két városban a magyarság aránya kisebbedett, mert Hódmező-Vásárhelyen 1900-ban még 99,3, Kecskeméten pedig 99,1% volt. Debrecenben a két népszámlálás közt 17.668, vagyis 24,0% a magyarság szaporodási aránya. A németek (1910-ben 695, vagyis 0,7%), tótok (82, vagyis 0,1%), románok (286, vagyis 0,3%), rutének (21, vagyis 0,0%), horvátok (20, vagyis 0,0%), szerbek (72, vagyis 0,1%) s az egyéb nemzetiségűek (248, vagyis 0,3%) együttesen 1424 főt kitevő összege részben a katonaság, részben a cselédi sorban levők s az idegen munkások számlájára irandó.

A *magyarul tudók* aránya 1900-ban az összes népesség 99,4, 1910-ben pedig 99,5%-a volt. A nem magyar ajkú népességnek 1900-ban 68,4, 1910-ben pedig 65,4%-a tudott magyarul.

A *vallásfelekezetek* szerinti megoszlást a két utolsó népszámláláskor a következő táblázat mutatja:

	1900	1910
Református	52.282 (69.7%)	63.318 (68.3%)
Római katolikus	13.258 (17.7%)	16.584 (17.9%)
Zsidó	6.192 (8.8%)	8.406 (9.0%)
Görög katolikus	2.023 (2.7%)	2.665 (2.9%)
Agostai evangélikus	1.009 (1.3%)	1.274 (1.4%)
Görög keleti	171 (0.2%)	386 (0.4%)
Unitárius	43 (0.1%)	54 (0.1%)
Egyéb	28 (0.0%)	52 (0.0%)

A nagy kálvinista Rómának manapság már csak 68%-a református. Hozzá közel arányú törvényhatósági jogú város Hódmező-Vásárhely, ahol azonban hasonlóképpen csökken a reformátusok aránya. 1900-ban még 64,6, 1910-ben pedig már csak 63,3% volt. De ez a csökkenés országos, ha nem is nagyarányú: tíz év alatt 14,4%-ról 13,3%-ra, illetve az egész birodalomban 12,7%-ról 12,6%-ra esett. A törvényhatósági jogú városokban

ugyan emelkedés észlelhető, amennyiben itt a reformátusok aránya 13,6%-ról 14,0%-ra nőtt. Debrecennél nagyobb számú kálvinista népességet csak Budapest mutat, ahol 1900-ban 67.319, 1910-ben pedig 86.990 volt a reformátusok abszolút száma. Ezzel szemben arányszámuk Budapesten természetesen nagyon elenyésző: csak 9,2, illetve 9,9%. A kálvinizmus, amely Debrecenben nagyon is *pigra massa*, folyton tért veszít a népesség felekezetek szerinti megoszlását tekintve. Kiszorítja helyéről a feltörekvő katolikuság és a hasonlóképpen egyre nagyobb tért nyerő zsidóság. A római katolikusok száma 1703-ban Debrecenben még csak egyetlen egy volt. 1807-ben 1232, 1850-ben 2200, 1870-ben 5887 és 1881-ben 7047. Huszonkilenc év alatt pedig 16% ezerre nőtt. A zsidóság száma 28 év alatt, 1882-től 1910-ig 1710-ről 8400-ra növekedett. Íme a reformátusok aránya a két utolsó népszámlálás adatai szerint Debrecen lakosságában 69,7%-os arányról 68,3%-ra csökkent le, s ugyanekkor a római és görög katolikusok aránya 20,4%-ról 20,8%-ra, a zsidóságé pedig 8,8%-ról 9,0%-ra emelkedett.

A vallásfelekezetek szerinti természetes szaporodás kérdésével majd alább foglalkozunk: itt, az álló népesség kérdésében ez a szaporodás nem is érdekel bennünket. Tény az, hogy a reformátusok a két népszámlálás közötti időben 11.036 fővel, vagyis az 1910-iki népességhez képest csak 17,42%-kal, a két egyházhoz tartozó katolikusok 3968 fővel, vagyis 20,51%-kal, a zsidók pedig 2214 fővel, azaz 26,32%-kal szaporodtak. Hogy a két utóbbi felekezet növekedési aránya meghaladja a reformátusokét, annak az oka a bevándorlásban keresendő, amely több katolikust és több zsidót hoz Debrecenbe, mint reformátust, mert, mint alább meglátjuk, a természetes szaporodás adatai alapján a két katolikus felekezet aránya kisebb a debreceni átlagnál, a református és a zsidó felekezeté pedig e fölött áll. Az állami hivatalok, a katonaság, a fejlődő ipari és kereskedelmi élet útján kerül Debrecenbe több katolikus és zsidó, mint református. Nem a természetes szaporodás, hanem a bevándorlás az oka az álló népesség felekezetek szerinti ezen megoszlásának.

A népesség műveltségi állapota kérdésében az *írni-olvasni tudás* statisztikája azt mutatja, hogy 1900-ban 52.609 egyén, azaz a népesség 70,1%-a, a 6 évnél idősebb lakosság közül pedig 81,4% tudott írni-olvasni. Ugyanekkor a törvényhatósági jogú városok átlagos írni-olvasni tudása 69,9, illetve 79,3% volt, vagyis a debreceni arányszám mögött maradt. 1910-ben már változott az arány. írni-olvasni tudott az egész népességben 67.358 egyén, azaz 72,6%, a 6 éven felüli népességből pedig 84,1%. Ugyanekkor a törvényhatósági jogú városok ezen arányszáma 75,9, illetve 85,4% volt, vagyis a változás Debrecen kárára történt.

A *lakóházak* száma 1900-ban 8228, 1910-ben pedig 10.441 volt. Egy qkm.-re esett 1900-ban 8,6, 1910-ben pedig 10,9 lakóház, egy lakóházra pedig esett 1900-ban 8,8, 1910-ben pedig 8,6 polgári egyén. A törvényhatósági jogú városok arányszáma ezen adatoknál jóval többet mutat: egy qkm.-re esett 1900-ban 21,6, 1910-ben pedig 25,2 lakóház, egy lakóházra pedig 1900-ban 13,0, 1910-ben pedig 12,7 polgári egyén.

Az 1910-iki 10.441 lakóház közül különálló lakóház 9189 különálló cselédlak 315, gazdasági épülettel összeépített lakóház

és cselédlak pedig: 937. A tulajdonos minősége szerint magántulajdonban van 9840, egyházi és iskolai tulajdonban 121, városi tulajdonban 309, állami vagy katonai tulajdonban 78, részvénytársulati és szövetkezeti tulajdonban 52, egyesületi tulajdonban 18, egyéb magántulajdonban 23. Magasság szerint földszintes 10.221, félemeletes 4, egyemeletes 187, kétemeletes 27, háromemeletes 2. Kőből vagy téglából épült 4938, kő- vagy téglalappal vályogból vagy sárból 2174, vályogból vagy sárból 2674, fából vagy más anyagból 655. Cserép- vagy egyéb szilárd tetejű 7299, zsinid- vagy deszkatetejű 969, nád- vagy zsüptetejű 2173. Ezek az adatok az építkezés eléggé elmaradott voltáról tanúskodnak.

A lakások összes száma 1910-ben 22.641 volt. Ezek közül lakott magánlakás 21.523, üresen álló magánlakás 1075, intézeti lakás pedig 43. A magánlakások helyiségeinek számából lakószoba 32.837, konyha és tűzhelyes pítvar 18.408, előszoba és pítvar (tűzhely nélkül) 3503, éléskamara 8640, cselédszoba 792, fürdőszoba 658, hálófülke 87. A magánlakások fekvése tekintetében volt pincében 514 lakás, földszinten 21.631, félemeletesen 11, I. emeleten 358, II. emeleten 80, III. emeleten 1, több emeleti soron 2, padláson 1. A magánlakások lakószobái közül pincében volt 546, földszinten 30.692, félemeletesen 34, I. emeleten 1270, II. emeleten 277, III. emeleten 6, több emeleti soron 11, padláson 1.

A magánlakásokban lakó népességből pincelakásokban lakott 1821 egyén, földszinti lakásban 84.974, félemeletes lakásban 41, I. emeleti lakásban 1687, II. emeleti lakásban 355, III. emeleti lakásban 9, a több emeleti soron levő lakásban 10, s padlás-lakásban 6. A magánlakásokban lakó népesség száma tehát 88.903.

VI.

Debrecen a XVIII. század végén, 1785-ben 28.511 állandó és 1735 országbeli és idegen lakosával az ország első városa volt. Ez a 30.246 lakos éppen duplája az 1711. esztendei lélekszámnak, amire a Rákóczi-féle szabadságharc leveretése után a város népessége lepadt. Schwartzner Márton a XIX. század elején Debrecent említi a legnagyobb (20—30.000) lakosú magyar városok élén s utána Budát, Pestet, Pozsonyt, Szegedet és Szabadkát nevezi meg e csoportban.

A XIX. század folyamán tartott rendszeres népszámlálások szerint Debrecen népessége a következőképp alakult:

Év	Lélek
1869	40.111
1880	51.122
1890	58.932
1910	92.729

Debrecen népessége a fenti adatok alapulvételével évenként átlag nőtt:

Időszak	Évi szaporodás	
	lélek	‰
1869—1880	455	9,9
1880—1890	783	10,3
1890—1900	1.665	27,2
1900—1910	1.772	23,6
1869—1910	1.137	24,1

Az *abszolút növekedés* 1785—1869 közötti 84 év alatt közel 16 000 vagyis évenként körülbelül $7,0^{\circ}/\text{oo}$, az 1869—1910 közötti 41 év alatt pedig 46.618 lélek, vagyis évi $24,7^{\circ}/\text{oo}$. Természetes, hogy Debrecennek az utolsó negyven év alatti nagyarányú lélekszám-növekedése sem a városi népesség természetes szaporodására vezethető vissza, mert hisz a városok legnagyobbbrészt bevándorlás útján nyerik népességnövekedésüket. Az utolsó népszámlálásig lefolyt évtizedben Debrecen *természetes szaporodása* a következőképen alakult:

Év	Élveszülöt- tek száma	Halálozások száma	Természetes szaporodás
1901	2.486	1.865	621
1902	2.689	1.913	776
1903	2.593	1.874	719
1904	2.521	2.026	495
1905	2.637	2.455	182
1906	2.665	1.988	677
1907	2.827	1.920	907
1908	2.870	1.854	1016
1909	3.067	2.035	1032
1910	3.005	1.988	1017

Az 1901—1910. évek folyamán tehát a természetes szaporodás csak 7432, holott a tényleges szaporodás 17.723 ember, vagyis a természetesnél 10.291 lélekkel több. Mindezt a nagymértékű bevándorlás okozza. Kivándorlás Debrecenből alig van. 1908-ban például 98-an, 1914-ben pedig 97-en kértek kivándorlás céljából útlevelet, ami a népesség $0,8—1,0^{\circ}/\text{oo}$ -jének felel meg.

A város népességének túlnyomó nagy része magyar, így az idegen nyelvű népesség természetes szaporodásának adatai bennünket nem is érdekelhetnek. A különböző *vallásfelekezetek szaporodási aránya* azonban már igen, miután erre már fentebb utaltunk is. Debrecenben az 1901—1910. évek átlagában ezer lélekre 32,6 élveszületés, 23,7 halálozás és 8,9 természetes szaporodás esett. Az 1910—1911. évi 3044 átlagos élveszületés arányában pedig $32,82^{\circ}/\text{oo}$ volt az élveszületési és 2142 halálozás alapján $23^{\circ}/\text{oo}$ a halálozási arányszám, ami e két év átlagában $9,82^{\circ}/\text{oo}$ -os természetes szaporodásnak felel meg. Ha ezekhez az utóbbi arányszámokhoz viszonyítjuk a római és görög katolikusok együttes, a reformátusok és a zsidók külön-külön számát az 1910—1911. év arányában, eredményül azt nyerjük, hogy a két katolikus felekezet 637 élveszületés alapján $33,09^{\circ}/\text{oo}$ élveszületési és 465 halálozás alapján $24,15^{\circ}/\text{oo}$ halálozási, vagyis $8,94^{\circ}/\text{oo}$ természetes szaporodási arányszámot mutat. A reformátusok élveszületéseinek száma e két év átlagában 2139 volt, ami $33,78^{\circ}/\text{oo}$ -nak felel meg, halálozási számuk 1478 volt, ami $23,34^{\circ}/\text{oo}$ -t ad, így természetes szaporodási arányuk $10,44^{\circ}/\text{oo}$. A zsidók élveszületésének száma e két év átlagában 232 volt, vagyis $27,59^{\circ}/\text{oo}$, halálozásuk 121, azaz $14,89^{\circ}/\text{oo}$, tehát természetes szaporodásuk $13,20^{\circ}/\text{oo}$. Ezek szerint a két katolikus felekezet természetes szaporodása elmarad a debreceni átlag mögött e két év átlagában, a reformátusoké, valamint a zsidóságé pedig meghaladja azt. Ezekből a számokból azonban kitetszik, hogy a reformátusság arányszámának csökkenését s a katolikuság és a zsidóság arányszámának emelkedését a népszámlálás alkalmával talált népességben nem a természetes szaporodás folyamatában kell keresnünk, amint arra fentebb már reámutattam.

A házasságkötések évenkénti átlagos száma 1901—1910 között 681, vagyis ezer leikre 8,1 volt.

A házasságkötések, élveszületések, halálozások és a természetes szaporodás fentebbi adataival érdekes összehasonlítni az 1914. és 1916. éveket:

Év	Házasságkötés	Élveszületés	Halálozás	Természetes szaporodás
1914	719	3.176	2.113	1.053
1916	515	1.750	2.182	— 432

Az utolsó év adatai világosan mutatják, mily óriási károkat okozott a népesedés terén a háború. A *damnum emergens* a sok halálozás mellett ott a *lucrum cessans*, a házasságkötések s a születések csökkenése, valamint a természetes szaporodás negatívvá válása. Pedig ebben a számban nincs benne az a sok debreceni katona, aki idegen harctereken lelte halálát az Úr 1916-ik esztendejében.

VII.

Debrecennek óriási kiterjedésű határában egész 1774-ig a belső telkeken és a szőlőskerteken kívül más magánjogi természetű birtok nem volt. 1571-től kezdve írásos bizonyítékaink vannak arról, hogy Debrecenben a *földközösség rendszere* uralkodott. A szántóföldeket, kaszálókat (réteket), legelőket a város polgársága a földközösség alapján használta. Debrecen lakossága a városi beltelek tulajdoni jogon való bírása alapján nyert jogot az ősi időkben arra, hogy a határ közös használatának élvezője lehessen. Sőt, ami rendkívül érdekes, a magánföldbirtok kialakulása után egészen a XIX. század végéig, kizárólagosan csak a beltelek s a rajta épült ház tulajdona adott jogot arra, hogy magánosok közt adás-vevés tárgyúul szolgáló földet valaki megvásárolhasson, vagy a város tulajdonát alkotó, de az egyesek közt kiosztott földet magának megszerezhesse. A már érintett nagy elv itt érvényesül: Debrecen kizárólag csak a debrecenieké!

A földközösség jellemzője a határt alkotó földterület újra való felosztása s a váltakozó birtoklás. Ugyanis a község a határ földrészeit erre jogosult tagjai közt használatra kiosztja, de az egyes községi tag e részföldeken nem szerez tulajdont, sőt még tartós birtoklást sem. Ellenkezőleg. Az évenként vagy hosszabb időközökben kiosztott földek sors szerint, avagy megállapított rendben jutnak az egyes használatába. Így volt ez a debreceni földközösségben is. Az a nagy gazdaságtörténelmi irodalom, amely a földközösség históriájával foglalkozik, igazolta, hogy a földközösség nem az általános emberi ösztön vagy az ősi jognézet folyamánya, hanem különböző korokban és különböző fejlődési fokokon előforduló körülmények eredménye. Hogy Debrecenben miféle körülmények adtak alapot a földközösség keletkezésére, nem tudjuk egész pontosan megállapítani. Azonban kétségtelennek látszik, hogy Debrecen ősi életében állandó gyakorlat volt a közterhek viselésére egyenlően képes polgárok számának növelésére, a földbirtok elaprózódásának s a sok birtok kevés kézbe való összehalmozódásának megakadályozására irányuló törekvés. Ez a nagy szociális érzékre valló elv a múlt-

ban egyedül a földközösség intézménye útján válhatott valósággá. Tudjuk, hogy az orosz földközösséget, a most már felbomlott s elenyésző félen levő mir-szervezetet is Nagy Péter cárnak 1718-iki rendelkezése ugyanilyen szociális cél megvalósítása végett hozta létre. A földközösséggel együtt járó birtokmegkötöttség csak következmény, de a megkötöttség különben is folyománya volt a XVI—XVIII. század mezőgazdasági életének, még a nem földközösségi szervezetben álló földbirtokokon is. És bármilyen visszásnak tűnjék is fel a XX. század gyermekeinek, a birtok megkötése a maga idején, amikor helyénvaló volt, sok szociálpolitikai kívánalmat tudott megvalósítani. S tudjuk, hogy ma is tekintélyes agrárpolitikai irányzat követeli a szabad forgalomnak a földbirtok terén való korlátozását.

Ha a debreceni földközösség létesülésének okát egyik oldalon bizonyos pénzügyi és szociális célok megvalósítására való törekvésekben sejtjük, kialakulási folyamatát a másik oldalon a zálogos birtok mezőgazdasági felhasználásánál egész világosan követhetjük. Említettük már, hogy Debrecen kezén a múlt századokban nagyon sok zálogos birtok volt s említettük, hogy a város mai nagy kiterjedésű határának egyrészét éppen a kezén maradt zálogos birtokokból szerezte. A birtokok zálogba vételéhez szükséges összeget a polgárság adta össze. Ez pénzének hasznát is kívánta venni. A zálogbaadás tartama alatt azonban a birtok nem volt Debrecené, tehát a közössítés tulajdonul nem is oszthatta ki polgárai között. Az ilyen zálogos birtokokon azután szükségszerű használati mód lett a földközösség s az egyes polgár alzálogossá lett ebben a szervezetben.

A földközösségi szervezet fennállása idején minden beltelek után elegendő mennyiségű szántóföld járt a debreceni polgárnak. Ez a föld volt az úgynevezett *ház utáni föld*, mert a polgári minőség alapja a városi házas beltelek volt. A ház utáni földek a város ősi határában, az Ondód és a Cuca nevű területen feküdtek. E ház utáni földeket előbb egy, majd három, utoljára pedig hétvenként osztották ki, de a határnak hol egyik, hol másik felét fogták fel szántásra s a többi részt ugaron, pihenni hagyták. Ezért nevezték azután a ház utáni földeket másképp *forgó földeknek*. A földterületeknek ez a forgása közismert a földközösség rendszerében, ahol eke alá fogható föld még bőven van. Eppen így a földközösség egyenlítő tendenciáját valósította meg az a birtokminimum és az a birtokmaximum is, amely a debreceni földközösség fennállásának egész ideje alatt uralkodott, amire a XVIII. század első feléből a földosztó deputátusoknak adott utasítás ezt határozza: „... a föld kiosztásában... egyenlőség obszerváltassék s egy-egy nyilas szélessége 24 öl legyen. Kinek-kinek személyválogatás nélkül, amint konskripcióknak és házaknak rendi hozza magával, ház-sorjában osszák a földet... 9 forintig egy nyilas, 12 forinton túl 15-ig két nyilas, azon felül... 24 forintig három nyilas, 28 forinton túl fogva, akármennyi legyen is az adó, négy nyilas adassék.” A birtokminimumot alkotó egy nyilas 9000 négyszögöl, vagyis körülbelül 5,4 katasztrális hold a mai mérték szerint. A négy nyilas birtokmaximum területe pedig 22 katasztrális hold. Ime a leggazdagabb polgárnak is meg kellett elégednie 22 hold szántófölddel s az akkori életszínvonal legmagasabb igényeit is ki kellett elégíteni e területen elérhető terméssel. Pedig Debrecen határa elég nagy volt arra, hogy több földet is engedjen eke alá fogni annak, aki földművelést akart folytatni. Azonban talán nem tévedek, ha nem egyedül az egyenlítő s a szociális különbségeket növelni nem akaró tendenciákban, hanem másban keresem e birtokmaximum aránylagos alacsony mivoltának az okát. Debrecen lakossága a

múltban, amint erre később rátérek, nem földművelő, hanem iparos és kereskedő, kalmárkodó, errefelé még ma is divatozó elnevezéssel „áros” népség volt. Ez a foglalkozás volt a polgári vagyonszágnak tulajdonképeni alapja, nem pedig a földbirtok. Csak későbbben vált paraszttá, földművelővé és állattenyésztővé a debreceni civis olyan nagy mértékben, mint ma. Hogy azután a földművelés, ami nem adott és az akkori extenzív művelés mellett nem is adhatott olyan nagy gazdagságot, mint a mesterség vagy a kereskedelem, ne fejlődjék a két utóbbi rovására, amelyre jövedelmezősége miatt a sok oldalról fenyegető ellenséges sarcolások miatt igen nagy szüksége volt a nemes közösségnek is hogy a földművelés adja meg ugyan, ami a lakosság eltartására és az esetleg terményekben kirótt sarcokra szükséges, de ne vonja el a lakosságot a kereskedői és iparos foglalkozásoktól — ez a szempont hozta létre, bizonyára már e XVIII. századbeli utasítás előtt, az aránylag alacsonyan megállapított birtokmaximum intézményét.

A ház utáni földeken kivül a XVII. század elejétől kezdve úgynevezett *pénzes- vagy béresföldek* is voltak. A zálogjogon bírt pusztákon s a török uralom alatt elpusztult szomszédos falvak határában fekvő földeket ugyanis 1571-től kezdve terményadásért, 1774-től kezdve pedig pénzbeli bérért és igás szolgálatokért használhatta a városi polgárság. Innen származik ez az elnevezés. Később itt is a hétevenként való kiosztás divatozott. A legelőkre 1820-ig megszorítás nélkül hajthatták ki a polgárok jószágait. Az erdőkben fájzási joguk volt. Amint Zoltai kutatásaiból ismerjük, tüzelő- és épületfát hosszú ideig ingyen vághattak az évenként kijelölt erdőkben. Később a vágásterекről kikerült fát a vágatási költségek megtérítése mellett az adó, majd a beltelek nagysága arányában osztották ki a polgárságnak. (Ez az úgynevezett kompetenciafa még ma is megvan, bár manapság már nemcsak a vágatási költség visszatérítésére szolgál az ára. De a házhellyel bíró debreceni ember ma is olcsóbban kapja a város fáját, mint akinek nincs háza Debrecenben.) A többi birtokok hozadékát a közszükségletek fedezésére fordították. Jövedelmező közös használat volt még a bormérés joga, amiben csak gyökeres polgár részesedett.

A földközösségi szervezetet először 1773/74-ben bolygatták meg, amikor a magyar mezőgazdaság javítására erélyes kézzel törekvő Mária Terézia akaratát gróf Forgách Miklós királyi biztos igyekezett Debrecenben végrehajtani. A ház utáni földeket magántulajdonul ekkor osztották ki az Ondódon, Cucán és a Fegyvernek nevű dűlőben, még pedig a régi debreceni elv szigorú megóvásával a városi belső telek elválaszthatatlan tartozékaul. E ház utáni, most már magántulajdont alkotó földeket sem eladni, sem zálogba adni, sem pedig elcserelni nem volt szabad. Legfellebb az évenkénti haszonbérbeadás volt megengedve. A ház utáni földeken nem volt szabad épületeket emelni, csakis olyanokat, amik mulhatatlanul szükségesek voltak. Ennek az oka a városból való kitelepülés megakadályozása volt. Debrecen ezzel ugyan nagy mulasztást követett el a dolgokat a mai kor szemüvegén át néző agrárpolitika szempontjából, amikor a körülötte elpusztult falvak határát betelepíteni nem akarta s nem engedte, hogy ez a 12—14 község újra támadjon, sőt még azt, sem engedte, hogy tanyákkal népesedjen be az óriási határ. Amde ezen immorális felesleges: tény, hogy így történt, még pedig az elzárkózó, az adózó lakosságát elveszteni nem akaró Debrecen szempontjából érthető módon történt így.

A ház utáni földek magántulajdonba való kiosztásának kulcsa a beltelek nagysága volt. Nyolc négyszögöl beltelek után egy öl szeles és 300 öl hosszú, vagyis 300 négyszögöl szántóföld jutott. Mivel a beltelek maximális nagysága nem volt meghatározva, az az utáni földek maximuma sem volt megállapítva. De nyilván-

való, hogy e ház utáni földterület nagysága korlátlan mégsem lehetett, hiszen egy mai katasztrális hold, vagyis 1600 négyszögöl belsőség után, ami még egy annyira szertefolyó városi településnél is, mint Debrecen, elég nagy városi beltelek csak $37 \frac{1}{2}$ katasztrális hold, vagyis 60.000 négyszögöl ház utáni föld járt. A ház utáni földekre 1774-ben megállapított tiltó rendelkezés, az örökbe vagy zálogba adásra és elcserélésre vonatkozó tilalom az úgynevezett „statútum”. Ami a magyar nemesnek az aranybulla záradéka, az volt a debreceni civisnek a XIX. század folyamán ez a „statútum”, amely több, mint száz esztendeig érintetlenül érvényben volt.

A földközösség felbontására a Forgách-féle királyi biztosság a béres földek kiosztásával is újabb lépést tett. E már említett béres földek ugyanis részint a Szepes, Ebes, Hegyes, Macs, Elep, Kösélyszeg nevű pusztákon levő szántóföldek, részint pedig az erdős Czere, Haláp, Bánk, Fancsika, Monostor, Gut nevű homokterületeken fekvő rétek, vagyis kaszálók voltak. A Forgách-féle királyi biztosság tulajdonképpen nem osztotta ki ezeket a területeket a polgárok közt magántulajdonba, hanem úgy rendezte a jogviszonyt, hogy meghagyta a földközösségben szokásban volt hétevenkénti kiosztást, de ez ezentúl csak az időközi változásnak megfelelő kiigazítást jelentette. A béres földek és az erdei kaszálók csak szántóvető vagy állattenyésztő polgárok kezébe kerülhettek, természetesen, ha ezeknek beltelkük volt. Mert a jogban való részesedés ezen alapját mindenkor féltékenyen megővta Debrecen. A kiosztás kulcsa az adón kívül az igavonó jószággal való szolgálat, állattenyésztő polgárnál a fejős tehén, a gulyabeli marha és a ménesbéli ló száma volt. Akinek az adója nem tett ki 10 forintot, csak akkor kaphatott béres földet vagy erdei kaszálót, ha igavonó jószága volt. 10 forint adón felül igavonó jószág nélkül is kapott a debreceni polgár egy nyilas földet, 20 forint adón felül két, 30 forinton felül három, 40 forinton felül négy, 50 forinton felül öt nyilas föld volt a porció. A 10—50 forintig adózó polgár annyi nyilas földet kapott, ahány pár jószága volt. A gulyabeli marhából a ménesbéli lóból nyolc darab adott jogot egy nyilas földhöz.

A béres földek és az erdei kaszálók ezen kiosztása alkalmával a régi birtokmegosztási elvet ismét érvényesítette Debrecen, amikor kimondotta, hogy 16 nyilasnál, vagyis mai számítás szerint 90 katasztrális holdnál több földet senki sem kaphatott. A Forgách-féle biztosság 9348 nyilast, vagyis 52.582 katasztrális hold szántó- és kaszálóföldet osztott ki. A régi béres földeken és az erdei kaszálók egyrészén alakultak ki később a *polgári tanyabirtokok*, amelyek túlságos elaprózódását, illetve egy kézbe halmozódását az 1848-ig fennmaradt korlátozással Debrecen el tudta kerülni.

A 16 nyilas területű birtokmaximum s a „Debrecen a debrecenieké” elve a XIX. század folyamán történt földkiosztások alkalmával is érvényesült. 1818-ban az óhati, zámi, hegyesi, halápi, banki, fancsikai és monostori hét pusztát Debrecen a kincstártól 1808-ban kezdődő 32 esztendőre ismét zálogba vette. De a 635.385 konv. forint zálogösszeget csak úgy tudta kifizetni, hogy e földek egyrészét az eddigi használóknak, illetőleg az újonnan vállalkozó polgároknak engedte át, még pedig tanyanyílásonként 100 forint zálogelőlegért s a kaszálókat boglyas kaszálóként, ami rendszeren 3600 négyszögöl volt, 17 pengő forintért. 1818-ban, mint Zoltai kimutatta, a 2107 polgár közül 1025-nek volt ilyen tanyaföldje. Az 1818-iki szerződések kimondják, hogy „az alzálogosok vagy maradékaik e földeket szabadon bírhatják, mindaddig, míg ki nem váltatnak.” „Ha a szomszéd földje eladó lesz, annyit magához válthat (tudniillik az alzálogos polgár) a szomszédság jussán, amennyire szüksége lesz 16 nyilasig.” De a polgár kötelezte magát, hogy „szántóföldjét és kaszálóját hóstáti és külföldi embernek sem részbe szántani, sem árendába ki nem adja.”

Az 1848-iki törvényhozás hatására Debrecen birtokviszonyain csak annyi változás történt, hogy a kiváltságos polgárság összes jogait a város minden polgárára kiterjesztették. Azonban a szabadságharc leveretése nem engedte meg e határozatok végrehajtását, amelyek a jogegyenlőség jegyében születtek. Országszerte az abszolút kormányra várt a birtokviszonyok rendezése s Debrecenben is e kormány alatt lettek váltásdíj fizetése fejében tulajdonosokká a részint hatósági szabályozás mellett, részint hatósági beleegyezés nélkül a város kerítésén kívül támadt új sori házak gazdái, azon hóstátiak, akiket taksás szolgálat, majd pénzbeli fizetés terhelt, de akiket 1818-ban még minden földben való részesedésből kizártak. Az 1848-iki események hatása alatt ezek is kaptak volna ingyenföldet a közlegelőből, ha telkeiket négyszögölenként 2 pengő forinttal megváltották.

Az ősiségi nyílparancs életbeléptekor Debrecen 1,004.900 forintért váltotta meg a többi zálogos pusztákon kívül ass 1848-iki események hatása alatt ezek is kaptak volna ingyen a régi módhoz nyúlt: az alzálogos polgárok fizették ki a megváltási összeg nagy részét s ennek fejében a tanya- és kaszálóföldeket örök tulajdonul rájuk ruházta. Az 1818-ban adott zálogelőleg beszámításával minden 9000 négyszögöles tanya nyilastól egyre-másra 300, s minden 3600 négyszögöles boglyás kaszálótól 40 frt. örökvételi árat kellett a vásárló polgároknak nyolc esztendő alatt befizetniök. A szabad és korlátlan magántulajdon azonban még ekkor sem jutott érvényre: a megvásárlott földeket csak a városban házzal bíró polgároknak adhatták tovább, idegennek nem s az adásvételi szerződésben a város visszavásárlási joga kikötött. Az erdei kaszálókat ekkor még csak ideiglenes szerződés mellett adták át s ezek ügyének végleges rendezése sok pörösködés után csak 1897-ben történt meg. Az erdei kaszálóknak 1897 óta a polgárok szabad tulajdonosai, csak bizonyos szolgalmi jogok jegyeztettek be kölcsönösen a város erdőségei és a polgári kaszálók telekkönyvei C. lapjára. Ezek a szolgalmi jogok teszik nehezzé a rendszeres gazdálkodást a város e részén fekvő erdőségeiben és ezen segíteni — mint alább rátérek — a mai kor feladata. Egyébként 1897-ben a Paczon, Bánkon, Fancsikán, Halápon, Nagycserén és Guton 835 polgári kaszálót osztottak ki 16.988 hold területtel, amelyen 7549³/₄ boglyás van.

A közvagyonból 1876-ban még egy nagy terület szakadt el, mintegy 14.700 kat. hold. Ugyanis a várost környező bellegelő földek nem adtak elég hozadékot s így helyesebbnek látszott ezeket eladni. Minden beltelek a ház utáni föld folyó ölének arányában részesült a belső legelőből. E területért osztályozott holdanként 80, összesen 900.000 forint folyt be s ezt külön alapként a községi adó helyét pótló alap néven kezelik. Az 1915-iki városi zárószámadás szerint ez alap tiszta vagyona a 232.964 korona teher s a 11.482 korona hátralék leütése után 1,813.760 korona. Sajnos, a községi adó helyét ma ez az alap már nem tudja pótolni, de azért 1915-ben is 67.666 koronát juttatott a házi pénztárnak. A kiosztott bellegelő földeket *új osztású földeknek* nevezik.

A debreceni határ faluközösségéből szakadtak ki a XIX. század ötvenes-hatvanas éveiben még az úgynevezett *majorsági földek* is, amelyek mintegy 1292 kat. hold területen adták el a bellegelőből a házi pénztár anyagi helyzetének javítása és az állandó színház építési költségei fedezése céljából. Különböző sertéshizlalókon kívül házak is keletkeztek e majorsági földeken; azok a szegényes telepek, amelyek a várost környezik s az idegen első benyomását Debrecenről nem szépítik meg, éppen ezeken a földeken létesültek. 1855–65 közt még egyházi, iskoláztatási s más kulturális célokra is jelentékeny, mintegy 1700 kat. hold területet adott oda Debrecen köztárgyából s legújabbban az egyetem céljára adta át a Nagyerdejének legszebb részét kitevő 117 holdat.

A XIX. század folyamán keletkezett magánjogi természetű birtokok nem teljesen korlátlan és szabad forgalmú birtokokként létesültek Debrecenben. A földközösség több évszázados rendszerének hatása és a debrecenieknek a „gyütt-ment”-ektől való idegenkedése és féltékeny elzárkózása a földközösségből magánjogi birtokul kiváló földrésztleteket sajátos korlátozással terhelte. Ahogy a ház utáni, ondódi földekre 1774-ben a kiosztás alkalmával megállapították a „statutum”-ot (látszik, mily fontos volt ez a rendelkezés a debreceni cívis szemében, hogy csak egyszerűen „a” statútumnak nevezi), éppen úgy állapították meg a béres földeknél, illetőleg az ezekből kialakult polgári tanyabirtokoknál is a szabad adásvevést korlátozó határozmányt. 1868 óta a tanyabirtokok és kaszálóföldek telekkönyveiben ki volt tüntetve a „statútum”, hogy tudniillik a város területén lévő tanyaföldek és kaszálók csupán házzal bíró, Debrecen városi polgároknak adhatók el s csak ilyenek által birtokolhatók. Hogy a ház utáni földeket pedig a beltelek nélkül el ne lehessen adni, a házak és a ház utáni (ondódi) földek telekkönyve B. lapjára bevezették azt a tiltó rendelkezést, hogy „a belső házas telkek és az ezek törvényes tartozékát képező úgynevezett ház utáni földek egymástól elkülönítve el nem adhatók”. Az 1876-ban kiosztott bellegelőre, az úgynevezett új osztású földekre is ki volt mondva, hogy ezek a belső telek tartozékai és csak helyben lakó, házzal és telekkel bíró egyénnek adhatók el, illetőleg csak ezek által vásárolhatók meg. De 1876-ban oda módosították az ondódi (ház utáni) földekre 1868-ban bejegyzett korlátozást, hogy ezek a háztulajdonosok közt szabad adásvevés és csere tárgyát képezhetik. A haladó idővel, amelynek folyamán a birtokszerzők szépen kitalálták a módját, miképpen lehet a „statutum”-ot kijátszani, enyhült a Basahalmán belüli különvilág szigora s 1893-ban a ház utáni földek telekkönyveiből törölték az 1868 és 1876-iki korlátozó bejegyzéseket. Az erdei kaszálók új telekkönyveiből is kimaradt e korlátozás, ellenben a tanyabirtokok telekkönyveiben bennhagyták. Igen érdekes az 1893. évből származó indokolás, amit Zoltai idéz: „A statútum feloldásával”, mondja a közgyűlési határozat, „a városi lakosság állattenyésztésének érdekei súlyosan fognak szenvedni... A statútum a város lakosságának nemcsak kárára nem volt, de sőt a földbirtok egyenletes megosztását segítette elő s a közjólét emelésének hathatós

tényezőjéül szerepelt... E statútum a tételes törvénnyel nem ellenkezik s azt legfelsőbb bíróságunk is mind a mai napig teljes mértékben tiszteletben tartja. Végül pedig eme korlátozás az ingatlanok forgalmát és értékét egyáltalában nem csökkenti, mert a debreceni határon nem olcsóbbak a földek, mint az ország bármely más részében, ahol hasonló korlátozással terhelve nincsenek. Mindez okoknál fogva a tanyabirtokokra vonatkozó s az ezen birtokok szerzését korlátozó szabályrendelet még ezidőszert fennhagyatik”. S a belügyminiszter megerősítette e határozatot (71.094. III—B., 1893. sz. a.). A városi közgyűlés még 1897-ben is „a házipénztár érdekének, valamint a város polgársága jólétének megóvása tekintetéből” a tanyabirtokokra vonatkozó statútum joghatályának továbbra való fenntartását határozta (270—12.648 bkgy. sz.). Azonban már 1901-ben egy konkrét esetből kifolyólag 235—14.441 bkgy. sz. határozatával megengedte, hogy „... S. J. és neje J. E.... tulajdonjogukat a debreceni pusztamacsi 35. sz. telekjegyzőkönyvben A4-1. r. 43. hrsz. a. foglalt tanyabirtokra az azt terhelő statútum mellőzésével bekebelezethessék”. Ezzel a jég meg volt törve s a polgári tanyabirtokok ma már tényleg a statútum mellőzésével szabadon eladhatók és megvásárolhatók. Ezzel a debreceni házas telekkel bíró polgárok részére az ingatlanszerzés tekintetében Debrecen területén fennálló kiváltságok megszűntek és a statútum kérdése ezentúl a közgyűlési tanácssteremben éppen úgy nem vettetett fel, mint ahogy a jegyzőkönyvekben sem fordul elő.

(Befejezése a következő számban.)